

χγει μόνο τί ἔκαμε και τί μπορεῖ νά κάμη αὐτός, μὰ και ποῦ ἔφτασε ἡ ποιητικὴ ψυχὴ ὄλων μας. Και τοὺς ὠραίους αὐτοὺς στίχους του

Τέχνη ψηλὴ σ' ἀγνάντεφα και μακροπόθησά σε,
 Ὡ βαγιοφόρετη ὁμορφιά. Κι ἀνάβλεψε ἡ ψυχὴ μου
 Στὰ καταρράχια τῆς ζωῆς ἔπου ὁ ρυθμὸς ὀρίζει.
 Τῦνειρο ἀνέβηκε λαμπρὸ και ζώστηκε ὀδηγήτρα
 Ἢ σκέψη ἡ διαπλατόμματη

Θὰ μπορούσαμε ὄλοι ἀντάμα μὲ μιὰ φωνὴ νά τοὺς τραγουδήσουμε και μὲ τὴν ἴδια τὴν περηφάνια.

1904.

Μηίσου, Ζοῦμο Γου

Θ'.

ΓΙΑ ΤΟ ΔΡΑΜΑ, ΟΧΙ ΓΙΑ ΤΟ ΘΕΑΤΡΟ

Ἐδῶ και κάμποσο καιρὸ φάνηκ' ἕνα δικό μου σημεῖωμα γιὰ τὸ θέατρό μας¹ κάπως συγκίνησε² πιὸ πολὺ θύμωσε³ μάλιστα οἱ τε-

1. Νά τὸ σημεῖωμα, σχεδὸν ὄλο: «Τὸ θέατρό μας... Τὸ δρᾶμα ἀπόμεινε πίσω. Τὸ εἶδανε ἡ Πρόληψη και ἡ Συνήθεια, κάπως σπουδαιότερο, κάπως ἀπαιτητικώτερο παιδί τῆς Φαντασίας, και φροντίσανε νά τοῦ σφιχτοδέσουνε χέρια και πόδια μὲ κάποια σίδερα βαριά, γιὰ νά μὴ μπορῆ τὰ τοὺς ξεφύγη εὐκολα εὐκολα. Και σὰ νά τὸ κατάρθωσαν. Ὅλα τὰ θεατρικά μας ἔργα, ἀπὸ ἑκατὸ χρόνια και παρέκει, ποὺ δείξανε πὼς θέλανε κάτι ποὺ ἀξίζει νά μᾶς ἐμπιστευτοῦν, κάτι ποὺ νά φέρνη μιὰ σκέψη στὸ νοῦ και μιὰ συγκίνηση στὴν καρδιά, κάπως ἔξω ἀπὸ τὴν πρόστυχη διασκέδαση τῶν ἀποκριάτικων μακεδόνων και τῶν παλιάτσων τοῦ δρόμου, ὄλα τοῦτα φουσκώνει τα και τρώγει τα ἡ ἀνυπόφορη ρουτίνα τοῦ γλωσσικοῦ δασκαλισμοῦ και τῆς κενόλογης ρητορικῆς. Δράματα στὴ σοφὴ καθαρεύουσα σῶν Κόντων και Θερειανῶν, δράματα μὲ ἥρωες ποὺ λογικεύονται και μιλοῦνε σὰν κύρια ἄρθρα ἐφημερίδων χωρὶς καμιὰ ζωὴ, εἶναι ἀσύγκριτ' ἀσκημότερα ἀπὸ τὰ δασκαλικὰ και τὰ δημοσιογραφικὰ ποιήματα και διηγήματα, και πρέπει νά παρρίχνονται στὸ τελευταῖο σκαλοπάτι τῆς νοητικῆς παραγωγῆς. Τυχαίνει νά μ' ἀρέσουνε στίχοι και ἀπὸ τὰ «Ἀλγη» τοῦ νεότερου Ραγκαβῆ, και θε μπορῶ νά πῶ πὼς ἀδιάφορο μ' ἀφήνει ἡ ρυθμικὴ χάρη, κι ἀκόμα και ἡ ποίηση τοῦ «Γοργοῦ Ἰέρακος» τοῦ πρεσβύτερου Ραγκαβῆ. Ἀλλὰ δράματα σὰν τοὺς «Τριάκοντα» και σὰν τὸν «Ἡράκλειο» ὄσο κι ἂν κλείσανε μέσα τους μὲ τὴ φούχττα τὴν ἱστορία, μὲ τὸ δρᾶμα τὸ ρητόρεμα, και μὲ τὴν ὀκά τὴν λαμβογραφία, τάνοίγω και τὰφήνω ψυχρότατα, ψιθυρίζοντας: «Κρῖμα στοὺς κόπους!» Και μακάρι νά σταματοῦσε ὁ ξεπεσμὸς αὐτὸς τῆς δραματικῆς τέχνης στὸν ἀφελὴ πατριωτισμὸ τῶν τραγωδιῶν τοῦ Ι. Ζαμπέλιου, και στὸν παρδαλό, μὰ προ-

λευταίες του άράδες φαντάζανε σάν πάρα πολύ κόκκινες για τὸ κοντύλι ἀνθρώπου κάπως ἤσυχου. Δύο δραματογράφοι πικρά, καθὼς θυμοῦμαι, μοῦ ἀντιμλήσανε στὸν τύπο. Μία φιλικὴ ἐφημερίδα μοῦ ἔκαμε τὴν τιμὴ νὰ μὲ γελοιογραφήσῃ, σατυρικώτατα, ὡς εἶδος Ἑλληπασα. Ποιὸς ξέρει! Μπορεῖ νὰ ξέχασα, μέσα στὸ σημεῖωμά μου, καὶ κἄνα δυὸ σημάδια ἀπὸ κείνα ποῦ παρηγοροῦν· μπορεῖ τὸ συμπέρασμα νὰ εἴτανε ρητορικώτερα ριμμένο παρ' ὅσο ἔστειλε. Ἡ

κισμένο μὲ κάποια ζωὴ, λυρισμὸ τοῦ πρώτου κείμενου τοῦ Σουτσικοῦ «Ὁδοιπόρου»! Τὸ κακὸ χειροτέρεψε ἀπὸ τότε. Καὶ δὲ στάθηκε βολετὸ μήτε νὰ τοῦ κόψῃ τὴν ὕμνη, μήτε νὰ τὸ λιγοστέψῃ κἄν, δραματογράφος τῆς ἀξίας τοῦ Βερναρδάκη. Γεννημένος μὲ ὅλα τὰ χαρίσματα για νὰ ἐνεργήσῃ καὶ για νὰ ξεχωρίσῃ ἀνάμεσα στοὺς ὁμοτέχνους του, πολὺ ἀνώτερος καὶ δυνατώτερός του καὶ στὰ γράμματα καὶ στὴ φαντασία, πάντα ὅμως προικισμένος πολὺ ἀδρότερα μὲ κριτικὸ νοῦ παρὰ μὲ τὸ δημιουργικὸ δαιμόνιο τὸ θαματοουργό, ἀπόμεινε καὶ τοῦτος ἄπραγος, τοῦ ἔκοψε τὸ δρόμο τὸ κινέζικο κάστρο τοῦ δασκαλισμοῦ· ὁ ἐλληνιστῆς ἔφαγε τὸν ποιητῆ. Ἡ ἱστορία θὰ τοῦ λογαριάσῃ μόνο μερικὸς σοφοῦς, πολεμικοῦς καὶ κριτικούς καὶ ὑπερκριτικούς πρόλογους· ἀπὸ τὸ δραματογράφο θάπομείνουνε μόνο κάποιοι μονόλογοι, για καιρὸ ἀκόμα, για νὰ τροχίζουσι ἀπάνου σ' αὐτοὺς τὴ γλώσσα τους καὶ νὰ δοκιμάζουσι τὸ ποῦ τῶν ὀργάνων τῆν φωνῆς τους οἱ μαθητὲς τῆς δραματικῆς ἀπαγγελίας. Ὑστερ' ἀπ' ὅλους τοὺς μεγαλεπήβολους σαιξπηρισμοὺς τῆς «Μαρίας Δοξαπατρῆ» καὶ τῶν «Κυψελιδῶν», ὕστερ' ἀπ' ὅλους τοὺς εὐριπιδισμοὺς τῆς «Μερόπης» καὶ τῆς «Φαύστας», ἡ ἱστορία θὰ τοῦ λογαριάσῃ δυὸ τρεῖς σκηνὲς τῆς «Φροσύνης» του καὶ τὸ ὄραϊο τραγοῦδάκι τῆς «Πέρδικας» καὶ περισσότερο ἀπ' ὅλα τὸν ἀσύγκριτο «Ἐλεγχὸ τοῦ ψευδαττικισμοῦ» ποῦ τὸν ἔγραψε ὁ Βερναρδάκης, πρώτα για νὰ στήσῃ ἀθάνατο τρόποιο τῆς δημοτικῆς μας περιφρονημένης γλώσσας, καὶ δεύτερο για νὰ θυμίξῃ κάθε λίγο καὶ λιγάκι τὴν ἀλήθεια τῆς παροιμίας: Δάσκαλε ποῦ διδάσκεις καὶ νόμο δὲν ἐκράτεις.—Καὶ ὅμως δὲν εἶναι ὅλως διόλου χέρσα ἡ γῆ· κάπου κάπου πρόσχαρα πραινίσματα' ἀναπάβουνε τὰ μάτια σου. Πρέπει τὰ τραβήξουμε μακριά, ἀκριτὰ μακριά, ἴσα μὲ τὸ δέκατο ἔχτο κ' ἴσα μὲ τὸ δέκατο ἔβδομο αἰῶνα, για νὰ χαίρετίζουμε τοὺς πρωτόβουλους καρποὺς τοῦ νεοελληνικοῦ θεάτρου στὴν παθητικώτατη «Θυσία τοῦ Ἀβραάμ» καὶ ὕστερα στὸ ἀξιοτιμητὸ Κρητικὸ Θέατρο μὲ τὸ «Γύπαρη» καὶ μὲ τὸ «Ζήνωνα», καὶ μὲ τὴν τόσο ἔντονα σπαραχτικὴ ἐδῶ καὶ τόσο γλυκὰ μελωδικὴ ἐκεῖ «Ἐρωφίλη». Μὰ οἱ καρποὶ τοῦτοι ποῦ σοῦ δίνανε νὰ περιμένῃς πλούσιους τρυγητοὺς, πρόωρα πέσανε ἀπὸ ἄγριες πνοὲς τυραννικὲς ποῦ τὸ λιβάδι τὸ κάμαν

οὐσία τοῦ λόγου μου εἴτανε πὼς τὸ θεάτρο μας στέκεται σ' ἐμᾶς παρακάτου κι ἀπ' ὅλα τᾶλλα εἶδη τῆς Τέχνης. Τὸ θεάτρο μας δὲν ξέπεσε, γιατὶ δὲν ὑψώθηκε· ἀπλούστατα, σέρνεται. Ποῦ ἢ λυρικοεπικὴ ποίηση, ποῦ τὸ διήγημα, εἶτε σάν παραμῦθι, εἶτε σὰ ρομάντσο ξετυλίγεται, ποῦ ἢ κριτικὴ ἀκόμα πρόζα, ποῦ κάποιες ἄλλες ὄψεις τοῦ πεζοῦ μας λόγου, τοῦ διδαχτικοῦ καὶ πρακτικώτερου! τὸ δράμα τάφηκαν πολὺ πίσω.

ἐρημιά. Καὶ πρέπει νὰ προχωρήσουμε ὡς τὰ 1830 για νὰπαντήσουμε τὸν Ἀντόνιο Μάτεση, θαμαστῆ καὶ μαθητῆ τοῦ Σολωμοῦ ποῦ μὲ τὸ μονάκριβο «Βασιλικό» του μᾶς ἔφερ' ἓνα δείγμα πραγματείας ποῦ δὲν ἔφτανε ὡς ἐδῶ. Καὶ μᾶς δείχνει ὁ «Βασιλικὸς» τί μποροῦσε νὰ εἴτανε τὸ πεζογραφικὸ μας καλλιτεχνικὸ δράμα στὸ πλάϊ τῆς ποιητικῆς τραγωδίας, καθὼς εἶναι ἡ «Ἐρωφίλη».—Στὴν τελευταία δεκαετία μερικὰ ἔργα, ὅσο λιγοστὰ κι ἂν εἶναι, φανήκανε σάμπως νάγωνίζονται νὰ ξαναδέσουνε τὴν κομμένη κλωστή κ' ἔτσι νὰ ξαναταμώσουν τὴ σημερινὴ παραγωγή μὲ τὴ μόνη γνήσια κι ἀξιοσέβαστη ἀρχὴ τοῦ θεάτρου μας, μὲ τὸ ἔργο τοῦ Χορτάκη, καὶ μὲ τὸ δοκίμιον τοῦ Μάτεση. Μπορεῖ νὰ μὴ φτάσαν ὡς τὴ γνώση μου ὅλα τὰ δραματικὰ ἔργα ποῦ θᾶξιζαν ἐδῶ νὰ σημειωθοῦν· μπορεῖ ἄλλα νὰ μὴν εἶναι πρόχειρα στὴ μνήμη μου. Νὰ μὲ συμπαθήσουν ὅσοι τυχὸν θᾶδικηθοῦνε ἀπὸ τὴν ἀμάθεια ἢ ἀπὸ τὴ λησμονησιά μου. Ὁ «Βρυκόλακας» τοῦ Ἑφταλιώτη καὶ τὰ δράματα τοῦ Καμπύση ζυγίζουσι αὐτὰ μόνον πιὸ βαριά ἀπ' ὅλα τὰ πρῶτότυπα ἀριστουργήματα Βουτσινάων καὶ Λασσανεῶν καὶ καθενὸς δραματικοῦ μας θίασου, τὰ στεφανωμένα, τὰ χειροκροτημένα, τὰ φημισμένα. Δὲ μπορῶ νὰ ξεχάσω τὴν πατριωτικὴ ἀνατριχίλα ποῦ ἔφερε στὸ εἶναι μου ὁ «Ρήγας» τοῦ Ἀριστομένη Προβελέγγιου, μήτε τὴν ξεχωριστὴ ἐντύπωση ποῦ μοῦ ἔκανε ἡ «Κωμωδία τοῦ θανάτου» τοῦ κ. Γρ. Ξενόπουλου, καὶ θὰ εἶμιον ἄδικος ἂν ἐσώπεινα κάποια χαρὰ ποῦ μοῦ προξένησε στὴ σκηνὴ ἀπάνου, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια, ἡ «Νεράϊδα» τοῦ κ. Δημ. Καμπούρογλου.—Ἀνάμεσα στὸ πλῆθος ἀπὸ τὰ μέτρια κι ἀπὸ τὰ ἄψυχα θεατρικὰ ἔργα ξεχωρίζουμε ἀνάρια ἀνάρια σπαρμένα κάποια ἔργα ἀξία προσοχῆς· ὅ,τι γίνεται καὶ μὲ τὰ μεταφρασμένα. Ἄσυνείδητοι μεταφράστες, πνίχτες καὶ φονιάδες τῶν ταλαίπωρων ποιητῶν ποῦ πέσανε στὰ χέρια τους· κι ὅσο πιὸ μεγάλοι οἱ δραματογράφοι τόσο πιὸ σκληρὸ τὸ μαρτύριόν τους. Καὶ πρέπει νὰ σταματήσουμε σὲ μερικὰ μεταφράσματα τοῦ Σαιξπήρου ἀπὸ τὸν κ. Βικέλα, ὅταν εἴταν ὁ ποιητῆς τῶν «Στίχων». Καὶ πρέπει νὰ σταματήσουμε στὸν «Ἐμπορο τῆς Βενετίας», ὄραϊα μεταφρασμένα στὴ γλώσσα μας ἀπὸ τὸν ἠρωϊκὸ μεταφραστῆ τῆς «Ἰλιάδας», τὸν κ. Α. Πάλλη. Πρέπει νὰ θυμηθοῦμε τὸ «Φά-

Ἄπο τότε δὲν μπορῶ νὰ πῶ πῶς δὲ βάλθηκε φιλότιμη προσπάθεια, πῶς δὲν ἔγινε δουλειὰ κάποια, πού νὰ μᾶς κάνη νὰ ἐλπίζουμε πῶς τὸ μπουσούλιμα γίνεται περπάτημα, πῶς ἀπὸ τὸ περπάτημα θὰ φυτρώσουνε φτερά. Δὲν τὸ κρύβω πῶς δὲν εἶμαι καὶ σὲ θέση νὰ μιλήσω μὲ τὸ νῦ καὶ μὲ τὸ σίγμα, καθὼς θὰ ταίριαζε, γὰ τὰ θεατρικά μας τὰ καθέκαστα. Γιατ' εἶμαι ἀπὸ κείνους πού σπάνια φαίνονται στὸ θέατρο· καί, τὸ χειρότερο, εἶμαι ἀπὸ κείνους πού τὴν ἀνάγκη μιᾶς τέτοιας ἀπόλαψης δὲν τὴν παρανώθουνε. Δὲν ξέρω ἀλλοῦ τί γίνεται· ἐμένα ἢ ἀσάλευτη ζωὴ μου τέτοια εἶναι. Κάθε φορά πού βρέθηκα σὲ θεατρά μας, ἐνῶ φορές στὶς δέκα, στενοχωριέμαι καὶ ζαλιζομαι. Ἀνθρωποσούσουρο τριγύρω μου· νοικοκυρᾶισι πού σὲ διασκεδάζουν· Ἀριστοτέληδες πού σὲ ἀποστομώνουν· Ξύλα κούτσουρα πού σὲ πειράζουν· ἔξυπνάδες καὶ κουταμάρες τοῦ ἴδιου ποιοῦ· διαλεξιμάτα πληχτικώτερα ἀπὸ τὰ παιξίματα· κυριῶν καπέλλα πού δὲ σ' ἀφήνουν νὰ διῆς· γυναικῶν πρόσωπα πού δὲ σ' ἀφήνουν νὰ προσέξῃς. Αὐτὰ τριγύρω μου· καὶ ἀπάνου στὴ σκηνὴ ἔν' ἀδιάκοπο σάλεια καὶ ξεφωνητὸ πασσαλειμμένων ἀνθρώπων πού θὰ σκοτώνονται ἢ νὰ τὸ σκοτώσουν τὸ ἔργο ἢ νὰ τὸ φουσκώσουν ἀνυπόφορα. Ὅλα τοῦτα, ἀντικείμενα πού μπαίνουν ἀνάμεσα τοῦ ἔργου καὶ τοῦ ἑαυτοῦ μου, καὶ δὲ μ' ἀφήνουνε νὰ πλέξω μ' ἐκεῖνο τὴ γνωριμιά πού στέκει. Καὶ ἀνίσως τὸ ἔργο μου φανῆ κακό, μοῦ τὸ κάνει χειρότερο ἢ προσπάθεια τῶν ὑποκριτῶν νὰ τὸ παρουσιάσουνε γιὰ καλὸ, σὰν ἓνα συγγρίσμα μιᾶς «πανάσκημης, χυτρώχειλης, χα-

ουστ» τοῦ κ. Προβελέγγιου, καὶ τὴν «Ἰφιγένεια» τοῦ Γκαῖτε στὴν ἀτύπωτη ἀκόμα μετάφραση τοῦ Γλαύκου Πόντιου, ἐνὸς εὐγενικοῦ Κερκυραίου πού διάβηκε γοργὰ ἢ ζωὴ του μέσα στὴ μελέτη καὶ στὸ ξανάπλασμα τῶν ποιητικῶν ἀριστουργημάτων, ἀρχαίων καὶ νεώτερων. Κ' ἐδῶ εἶναι ὁ τόπος νὰ μνημονέψουμε τὴν ἐργασία δύο ἄλλων ἀξιοθέμαστων Κερκυραίων: τοῦ Πολυλά μετὰ τὴν «Τρικυμία» καὶ μετὰ τὸν «Ἀμλέτο», καὶ τοῦ κ. Καλοσγούρου μετὰ τὸ «Σαούλ» τοῦ Ἀλφιέρη. Καὶ τελευταία ἀκόμα σὲ πρόσφατο ἄρθρο τοῦ «Περιοδικοῦ μας» ἀνάφερα τὴν ταπεινὴ μου γνώμη γιὰ τὸ δραματικὸ τᾶριστοῦργημα τοῦ Τολστόη, καλοντυμένο ρωμαϊκά ἀπὸ τὸν κ. Ἀγ. Κωνσταντινίδη.—Καὶ πάλι νὰ με συμπαθήσουν παρακαλῶ ἐκεῖνοι πού δὲν ἔτυχε νὰ γνωρίσω τὰ ἔργα τους ἢ πού ἔτυχε νὰ τὰ ξεχάσω. Μὰ γιὰ ὅλα τᾶλλα δὲ θὰ εἶχα παρὰ μιὰ μόνη προσταγὴ Ἀληπασάδικη νὰ δώσω: Βάλτε φωτιὰ στὰ τόπια! (Ἄπο τὸ «Περιοδικόν μας» Ἰούλιος 1900).

μηλοφρύδας, μαύρης», πού λέει ὁ στίχος ὁ βυζαντινός· καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τὴ μεριά ἢ κρίση τοῦ κόσμου γύρω μου, πού, δὲν ξέρω γιὰτί, συχνὰ πυκνὰ τυχαίνει νὰ εἶναι ἀντίθετη μὲ τὴ δική μου. Καὶ ἂν τὸ ἔργο μου φανῆ σωστό, πάλι τότε μπαίνει ἀνάμεσόν μας κάτι τι ἀδιάκριτο κ' ἐνοχλητικὸ, καὶ δὲ μ' ἀφήνει νὰ τὸ χαρῶ καθὼς πρέπει. Πάντα ὁ ὑποκριτής, ὁ κόσμος γύρω μου, ὁ τόπος, ἢ στιγμὴ. Ὁ ἓνας θὰ μὲ πειράξῃ μὲ τὴ γνώμη του τὴ στενὴ· ὁ ἄλλος θὰ μὲ σέρνῃ μὲ τὴν κρίση του ἂν ταιριάζει κάπως μὲ τὴ δική μου, καὶ δὲ θὰ μ' ἀφήνῃ νὰ λογαριασθῶ ἤσυχα ἤσυχα μὲ τὴν ἀνεξάρτητη σκέψη μου, πού ἀργὰ ἀποφασίζει, μὰ εἰλικρινά. Ὁ ἠθοποιὸς δὲ μ' ἀφήνει νὰ τὰπολάψω ἀγνό· ἢ θὰ μοῦ τὸ παραλλάξῃ ἢ θὰ μοῦ τὸ κατεβάξῃ. Ὁ νοῦς μου, ἀνήμερος νὰ δεθῇ μὲ θέαμα σὰν τὸ θέατρο· ἐκεῖ πού βλέπω, μύριες σκέψεις μοῦ μπερδεύουνε τὸ νοῦ, μὲ κοιμίζουν ἢ μὲ τᾶξιδεύουν. Εὐπνῶ. Ἡ παράσταση τράβηξ' ἐμπρός, μοῦ ξέφυγαν μπορεῖ τὰ πιὸ σημαντικὰ της. Τέλειωσε. Γιὰ νὰ τὸ νιώσω καὶ γιὰ νὰ τὸ αἰστανθῶ τὸ δράμα, καθὼς τοῦ ἀξίζει, δὲ μοῦ φτάνει, νὰ τὸ διῶ· πρέπει, προτῆτερα γιὰ πιὸ ὕστερα, νὰ τὸ διαβάσω.

Τὰ ἔργα τὰ δοκιμάζω στὸ δικό μου τὸ θέατρο· στὸ θέατρο τῆς φαντασίας μου· τὸν εἶπα κάπου καὶ ἄλλοτε τὸ λόγο τοῦτο, καὶ κάποιοι φίλοι μου τεχνοκρίτες σὰ νὰ μὲ γελάσαν· μὰ τὸ γέλιο τους ἄκριτο. Στὸ θέατρο τῆς φαντασίας μου, ἐκεῖ βλέπω, νιώθω,μαντεύω, καθὼς τοῦ ἀξίζει, καὶ καθὼς μοῦ ἀξίζει. Κάθε φορά πού τὸ στοχάζομαι, τόσο πιὸ πολὺ υποψιάζομαι τοῦτο: Τὸ δράμα, ἔχοντας τὸ θέατρο γιὰ μέσο του ἐκφραστικὸ, στέκεται πιὸ κάτου ἀπὸ τοὺς ἄλλους τρόπους πού φανερώνουν τὴν ὁμορφιά τῆς Τέχνης. Μουσικὴ, μὲ τὴ νότα σου ἀπάνου στῶργανόν σου, τὸ μικροσκοπικόν, τίς πιὸ πολλὰς φορές, ὅπου καὶ ὅπως καὶ ἂν σταθῶ, καὶ μὲ κλειστὰ τὰ μάτια, μόνο τὴν ψυχὴ μου ἀνοίγοντας, μὲ μπαζεις μέσα στὸν παράδεισον τῆς Τέχνης σου. Ζωγράφει ἢ γλύπτει, μ' ἓνα στήν πέτρ' ἀπάνου χάραμα, μὲ μιὰ σ' ἓνα πανὶ ἀπάνου χρωματιὰ, μοῦ δάζεις μέσ' ἀπὸ τὰ μάτια στήν καρδιά μου τὸ νόημα τῆς Τέχνης σου. Ποιητὴ, τὸ στίχο σου στὸ χέρι μου τὸν ἔχω ὑποταχτικόν, στήν τσέπη μου κρατῶ τὸ μαγικόν σου κόσμον, καὶ μ' ἐκεῖνο σμίγω ὅπως καὶ δταν θέλω, κατὰ τὸ κέφι μου. Ὅσο πιὸ ἀπλά, ὅσο πιὸ πνευματικὰ τὰ μέσα, τόσο πιὸ μεγάλο, τόσο πιὸ ἀγνό τὸ ἀποτέλεσμα. Ἄν ἢ Τέχνη εἶναι θρησκεία, Πνεῦμα ὁ Θεός! Μὰ τὸ δράμα, Θεέ μου! τί

Κ. Η ἀ' λ' α' μ' α', Ἀπαντα, Τόμος ΣΤ'.

χοντρά μέσα, τί φανταχτερά σοφίσματα, τί μπλεξίματα, τί καμιώματα! τί άνθρωποι, τί αγώνες, τί χρόνος, τί κόπος, τί δουλειά, και τί ιδρωτας! τί δοσοληψίες, και τί σκλαβιές! Σὰ νὰ πρόκειται νὰ χτιστή ἡ πυραμίδα τοῦ Χέσπα! Κι ὄλο τοῦτο τὸ ἀνακάτωμα, χωρὶς λόγο, μὲ τὸ πολυκέφαλο, και, τίς πιδ πολλές φορές, ἀκέφαλο τέρας, γιὰ νὰ τὸ συγκινήσω, ἐγὼ ὁ ποιητής. Κι ὄλα τοῦτα, γιὰ νὰ διασκεδάσω ἐγὼ ὁ θεατής. "Ὅσο κι ἂν τὴ βρίσκω ἔτοιμη τὴ διασκέδαση τούτη ἐγὼ ὁ θεατής, φτάνει ν᾿ἔχω νεῦρα πιδ εὐερέσθιτα, κάποιο στοχασμὸ πιδ ἀνεξάρτητο, γιὰ νὰ μοῦ χτυπήση ἡ προστυχιά τῶν ὀλικῶν πού ὑφαίνουν τῆς σκηνῆς τὴ χάρη, και νὰ μοῦ κρυώσουνε τὴ ζέστα τῆς θεατρικῆς ἡδονῆς. Μὲ τὰ μέσα τοῦτα, τίς πιδ πολλές φορές, και τὰ πιδ μέτρια ἔργα ἔτσι σὰ νὰ θέλουνε νὰ ρίξουνε στάχτη στὰ μάτια μὲ τὴ σκηνική τους πολυτέλεια, και μὲ τὴν ἀγυρτία τῆς ἐξωτερικῆς τους παρουσίας.

"Ὡστόσο βγαίνω ἀπὸ τὸ δρόμο τοῦ ἄρθρου μου. "Ἀρχισα σὰ ν᾿ἄθελα νὰ πῶ πὼς δὲν εἶμαι και πολὺ κατάλληλος νὰ πιστοποιήσω γιὰ τὰ θεατρικά μας, γιὰτὶ δὲ συχνάζω στὸ θέατρο. Δὲ θὰ μιλήσω. Τὸ δυστύχημα εἶναι πὼς πάντα βρίσκουμαι σὲ κατάσταση νὰ μιλήσω γιὰ τὸ θέατρο οὐσιαστικώτερα κι ἀπὸ πολλοὺς φανατικούς ξενύχτιδες θεατρόφιλους. Μιλώντας γιὰ τὸ θέατρο, κι ἄς εἶναι τοῦτο ἰδεατό, βοηθῶ τὴ γέννα τοῦ πραγματικοῦ και συνταμιεύω τὸ χρόνο τοῦ φανερωμοῦ ἐκείνου. Μοῦ φτάνουν ἐμένα κάποια σημάδια μπρὸς στὰ μάτια μου γιὰ νὰ τὴ σημειώσω τὴ γνώμη μου. Κάποια ζητήματα και κάποια ἰδανικά στέκουνται χτυπημένα στὸν ἀέρα ὀλόγυρα, και τὰ παίρνει κανεὶς μυρουδιά ὄπου κι ὄπως κι ἂν τοποθετηθῆ, φτάνει ὁ νοῦς του νὰ τὰ βλέπη και νὰ τὰ γρικᾶ· καλύτερα μάλιστα σὰν τ᾿ἀγγαντεύει ἀπὸ κάποιο μάκρος· τὰ περιλαβαίνει πιδ ἀκέρια τὸ μάτι του.

"Ἐλεγα πὼς τὸ δράμα σὰ νὰ τράβηξε μπρὸς. Και δὲ μπορούσε νὰ γίνῃ ἀλλιώτικα. Ἐστρωπώσαν ἀπὸ τότε κάποια ἔργα ἄξια νὰ τὰ προσέξουμε. Ὁ μεγάλος μας ὁ αγώνας ὁ διανοητικός πού βασίζεται στὴ γλώσσα ἀπάνου, (μὰ γιὰ τοῦτο εἶναι διανοητικός· γιὰτὶ νοῦς και γλώσσα στὴν Τέχνη τοῦ λόγου ἓνα σχεδὸν κἀνουν)· ὁ αγώνας πού στερνᾷ τώρα ἔφερε μὴν ἀναγκαιότατη ἐπανάσταση κ' ἓνα λογικώτατο χώρισμα τῶν ποιητῶν τοῦ Λόγου ἀπὸ τὸν πολὺ κόσμο, ἐπανάσταση και χώρισμα, χρήσιμα και χρειαστικά, γιὰ νὰ πέσουν

πρόληψες, γιὰ νὰ ν᾿ἀνθίσουν ἰδέες, γιὰ νὰ καρποφορήσουν ἀλήθειες, δὲν μπορούσε νὰ μὴ τὸ γγίξη και τὸ δράμα¹. Ἐτυχε νὰ περάσω

1. "Ἄν και δὲν εἶναι μέσα στὸ σχέδιο τοῦ ἄρθρου τούτου, μὰ χρειάζεται' ἐδῶ νὰναφερθοῦν τὰ δράματα τοῦ κ. Δ. Ταγκόπουλου, οἱ «Ζωντανοὶ και πεθαμμένοι» και ὁ «Ἄσωτος», γιὰτὶ ἀκριβῶς ἀπὸ τὴ φωτιά τῆς γλωσσικῆς ἰδέας πρωτοκινημένα, ἔαστερα μᾶς δείχνουν πὼς τὸ ζήτημα τοῦτο ὄχι μόνο δὲν εἶναι γιὰ νὰ περιοριστῆ μέσα σὲ κύκλους γλωσσολόγων και γραμματικῶν και κριτικῶν και λογῆς σοφῶν και ἄσοφων ἀρθρογράφων, ὄχι μόνο, (μὲ τὸ μεταχείρισμα μονάχα τῆς ἀληθινῆς μας γλώσσας), στάθηκε και στέκεται ἀφορμὴ μέρα μὲ τὴ μέρα γιὰ τὸ πλάσιμο μιᾶς ποιήσης και μιᾶς πεζογραφίας φτερωτῆς και ζωντανῆς· μὰ πὼς, πολὺ πιδ πλατιά και πολὺ πιδ βαθιά, ἡ γλωσσικὴ ἰδέα, ἀπὸ τὴ συμβολικὴ τῆς—τρόπον τινα—ὑψη ἀγναντεμένη, εἶναι σὰν ἓνα λαβαρο· και κάτου ἀπὸ τοῦτο και γύρω σὲ τοῦτο περιμαζεύουνται κι ἀξίζει νὰ περιμαζεύονται και νὰ στρατοπεδεύουν ὄλοι ὄσοι ὀρέγουνται νὰ πολεμήσουν τίς λογῆς ἀμαρτίες μας, και πρῶτ' ἀπ' ὄλα τὸ ψέμα πού ἀτιμάζει τὴ φυλὴ μας και θροναίζεται ρήγας, κι ἀχώριστ' ἀπὸ τὸ ψέμα τὸν τυφλὸ ρομαντισμὸ, τὸν ἔλεεινὸ δὸν Κισσῶτο πού δὲν κατορθώνει, μήτε νὰ δῆ, μήτε νὰ πιάση τὰ πραγματικά, και πού ἐδῶ πέρα παίζει ρόλο Ἄχιλλεα. Τὸ γλωσσικὸ ζήτημα σωστὰ τὸ λέει στοὺς προλόγους τοῦ κ. Ταγκόπουλος, καθὼς ζητᾷ και νὰ τὸ δείξη στίς σκηνές του, «πὼς εἶναι σφιχτοδεμένο μὲ τὴ ζωὴ μας»· μπορεὶ κανεὶς νὰ πῆ πὼς ἡ ἰδέα τούτη εἶναι ὁ ἀέρας πού γιομίζει και πού ζῆ τίς δύο δραματικὲς δοκιμὲς τοῦ συγγραφέα και πὼς ἀντικατασταίνει τὴν ἀρχαία Ἄνάγκη. Ὁ Λάμπρος πού πρωταγωνιστεῖ στοὺς «Ζωντανούς και πεθαμμένους», ὁ παπποῦς του πού ἀγωνίζεται χωρὶς νὰ φαίνεται, ἡ νορική Χάρη μὲ λιγώτερα νεῦρα και μὲ πιδ πολὺ φρόνημα· ὁ γέρο Σεβαστὸς στὸν «Ἄσωτο», εἶναι ἄνθρωποι πού, τὸ λένε δὲν τὸ λένε, τὸ ξέρουν δὲν τὸ ξέρουν, μπορούμε νὰ τοὺς ποῦμε ψυχᾶριστές. Στοχαζόμαστε πὼς γιὰ τὴν προκοπὴ τῆς γλωσσικῆς ἰδέας, κοντὰ στὸ βιβλίον ἀνάγκη νὰ δουλέψη ὁ λόγος ὁ προφορικός, ὄπλο, ὄμοια δυνατό, και, στὴν περίστασή μας, πραχτικώτερο, και μπορεὶ και ἀποτελεσματικώτερο γιὰ τὴν τωρινὴ στιγμὴ, ἀπὸ κείνο. Ἀνάμεσα τοῦ βιβλίου και τοῦ λόγου τοῦ προφορικοῦ στέκεται τὸ δράμα. Γιὰ κείνους, πού δὲν τὰ βλέπουν ἄβασα τάντικείμενα, και ἡ γλωσσικὴ ἰδέα εἶναι μιὰ ἰδέα δραματικὴ. Στὸ δράμα πρέπει νὰ ἐξακολουθήση ἀποφασιστικά ὁ αγώνας γιὰ νὰ κρατήση ἡ ἀληθινὴ γλώσσα. Μὰ δὲ θέλουμε πλατωνικούς Πιερᾶρχηδες, θέλουμε φανατισμένους ἀγαπητικούς τῆς ἰδέας, γιὰ νὰ καρποφορήση. Τὰ δύο πρῶτα ἔργα τοῦ κ. Ταγκόπουλου, πού προσμένουμε νὰ τὰ συνεχίσῃ ἐντελέστερα, μᾶς κἀνουν τὴν

στο θέατρο λιγοστές θραδιές, αντίθετες πρὸς τὶς συνηθισμένες μου, μὲ τὰ παιξίματα κάποιων ἔργων, πρωτότυπων ἢ μεταφρασμένων, δυσκολοξέχαστες. Κι αὐτὸ εἶναι πολὺ. Δὲν μπορῶ τώρα νὰ μνημονέψω ἔργα καὶ νὰναφέρω πρόσωπα· ἄλλα ἐδῶ λογαριάζω μὲ τὶς γραμμὲς τοῦτες, πὶδ γενικὰ καὶ πὶδ ἀπρόσωπα. Κάποια δράματα ποὺ φανήκανε τυπωμένα, ἐδῶ καὶ λίγα χρόνια¹, μὲ κάδουνε νὰ ἐλπίζω πὼς ἡ δραματικὴ τέχνη ξύπνησε καὶ πὼς ἀγωνίζεται νάδρη τῆ θέση ποὺ τῆς ἀξίζει. Ἐννοεῖται πὼς ὅσο κι ἂν ξεχωρίζουνε μερικές δραματικές δοκιμὲς πρώτης γραμμῆς, πάντα τὸ δράμα πὶδ

ἐντύπωση ἔργων πὶδ πολὺ ἰδεολογικῶν παρὰ πλαστικῶν, πὶδ πολὺ ρεαλιστικῶν παρὰ ἰδεολογικῶν, πὶδ πολὺ κηρυγμάτων, παρὰ ζωγραφικῶν. Δείχνουν κάποτε πὼς τῆ δραματικὴ τέχνη δὲν τῆ θέλουνε γιὰ νὰ σταθοῦν καὶ γιὰ νὰ χτίσουν ἀπάνω τῆς, μὰ πὼς τῆ στήσανε γιοφύρι γιὰ νὰ περάσουν κάπου ἄλλοῦ· κάποτε μᾶς φοβίζουνε μ' ἕνα κίντυνο παραστρατισμοῦ ἀπὸ τὸ δρόμο τῆς δραματικῆς τέχνης. Μολαταῦτα τὸ περπάτημά τους εἶναι γερό, καὶ καθαρὰ τὰ σημάδια τους. Στὸν τσίρκο τὸ δραματικὸ, ποὺ προβάλανε νάγωνιστοῦνε, κάδουνε τὴν καλὴ ἀρχὴ μ' ἕνα, σὰν καινούριο εἶδος, κοντοροχτύπημα. Κάποιος esthète θῆλεγε πὼς τοὺς λείπει ἡ ἀγνὴ ὁμορφιά· μὰ φέρνουνε σ' ἐμᾶς χαραχτῆρες· καὶ κάτι πὶδ πολὺ ἀπὸ χαραχτῆρες· ἔχουνε χ α ρ α χ τ ῆ ρ α. Καὶ φτάνει γιὰ νὰ πάρουνε ζωὴ καὶ σημασία ἄξια πολὺ νὰ τὴν προσέξουμε, σὰν κάποια τραχιά προπλάσματα ἀνώνυμων καὶ ἀσύμμετρων, ποὺ στέκουνε στὸν κόσμο τῆς Τέχνης πὶδ ἀπάνου ἀπὸ τὰ φροντισμένα ψευτοκλασσικὰ ἀντίγραφα τῶν Ἀντίνοων καὶ τῶν Ἀφροδιτῶν. Ὁ κ. Ταγκόπουλος δείχνει ὡς τὴν ὥρα πὼς τοὺς ἀνθρώπους του τοὺς θέλει ἀλύγιστους καὶ μονοκόμματους, πὶδ πολὺ Σπαρτιάτες παρὰ Ἀθηναίους, πὶδ ἀλφιερικούς παρὰ ἰψενικούς· καμιά φορὰ ἀφήνει νὰ παραφαίνονται οἱ κλωστὲς ποὺ τοὺς τραβᾷ δεμένους. Καὶ τὰ σύμβολα ποὺ στύλωσε γιὰ νὰ χορεύουν γύρω τους χορὸ πολεμικὸ οἱ ἄνθρωποι του, ἐννοῶ τὸ γκρέμισμα τοῦ βενέτικου Πύργου καὶ τὰ Εὐαγγελικά, βέβαια πὼς εἶναι τολμηρὰ βαλμένα καὶ ἀρκετὰ γιὰ νὰ σκανταλίσουν ὄχι μόνου τοὺς παλιούς ἀκίνητους, μὰ καὶ πολλούς ἀπὸ τοὺς φιλελεύτερους, μὰ τάχα ἔχτροὺς τῶν ἄκρων, καὶ ὀπαδούς τῆς περιφημῆς «μέσης ὁδοῦ». Μὰ ὅσο ὑπερβολικὰ κι ἂν κριθοῦν, εἶναι τοῦτα σημεῖα, ἀπὸ τὰ χτυπητότερα, τῆς ψευτιᾶς καὶ τοῦ ρωμαντισμοῦ· ρωτῆστε γιὰ τὸ γκρέμισμα τοῦ βενέτικου Πύργου τὴν ὥρα καὶ ξάστερη διαμαρτύρηση τοῦ ἄγγλου ἱστορικοῦ Φρήμαν καὶ γιὰ τὰ Εὐαγγελικά, τὸν κρύφιο στοχασμὸ ὄλων τῶν καλοσυνεϊδῆτων.

1. Ἀργότερα μπορεῖ νὰ συμπληρώσω τὴ δοκιμαστικὴ μικρὴ μελέτη ἐτούτῃ ἀπάνου σὲ πρόσωπα καὶ σὲ ἔργα, χεροπιαστὰ.

δυσκολοκίνητο, ἀγνάντια στὴν κίνηση τῶν ἄλλων ἔργων, Ἡ καλωσύνη τοῦ ἔργου τοῦ δραματικοῦ δοκιμάζεται, πρῶτα καὶ πὶδ ἀλάθευτα, ὄχι μὲ τάκουσμα τὸ θεατρικὸ, μὰ στὸ βιβλίον μὲ τὴ μελέτη· ἔπειτα ἔρχεται ἡ σκηνὴ· κι ὅσο θέλουν ἄς φωνάζουν κι ἄς παραδέχεται ὄλος ὁ κόσμος ἀντίθετο, καὶ οἱ πολλοὶ καὶ οἱ λιγοστοί. Δράμα ποὺ δὲν ἐντυπώνεται ἀγαθὰ ἀπὸ τὸ διάδασμά του—στὸ νοῦ τὸν κριτικὸ—δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι ἀγαθὸ ἔργο, μῆτε ἀπάνου στὴ σκηνὴ· κι ὅσο θέλει ἄς συγκινεῖ, παιζόμενο, κι ἄς πιτυχαίνει—γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε κ' ἐμεῖς τὴν πρόστυχη φράση, ποὺ μπορεῖ νάχη νόημα γιὰ τοὺς ψηφοφόρους, ὄχι ὁμως γιὰ τὸν τεχνίτη. Ἐξέρουμε ἀπὸ τὴν ἱστορία, φῶς φανερά, πὼς ἡ ἀξία τοῦ ἔργου, περισσὲς φορές, δὲν ἔχει τίποτε νὰ κάνη μὲ τὴ λεγόμενη ἐπιτυχία του. Ἐνῶ ἀπὸ τὴν ἄλλη τῆ μεριά μπορεῖ ἕνα κακὸ δράμα νάρεση καὶ νὰ πολυαρέση, καὶ νὰ στέκεται, καθὼς λένε, μὰ χαρὰ ἀπάνου στὴ σκηνὴ· ὁμως τὴν κακία του δὲν μπορεῖ νὰ μὴ τῆ δειξῆ τὸ βιβλίον. Ἐδῶ μιλῶ γιὰ τὸ δράμα τὸ ἰδεατὸ, γιὰ τὸ καμάρι τῆς Τέχνης, ὅπως τῶντερευτήκαν κι ὅπως τὸ θρέψανε μεγαλοφάνταστοι ποιητὲς καὶ ἰδεολόγοι ἀπὸ τὸν καιρὸ τοῦ Αἰσχύλου ἴσα μὲ τὶς μέρες τοῦ Ἰψεν. Ἐμεῖς εἶμαστε ἀρχάρηδες καὶ νιόφερτοι. Πρέπει νὰ ὠφεληθοῦμε ἀπὸ τὴν καλὴ τὴν τύχη τῆς νιότης μας. Δὲ μᾶς βαραίνουν πατροπαραδομένες ἁμαρτίες, καθὼς βαραίνουν ἐκεῖνες τὰ θεάτρα τῆς Φραγγιάς. Πρέπει νὰ συγυρίσουμε τὶς δουλειές μας ἐλεύτερα, καλόγνωμα, παρθενικά. Δὲν ἔχουμε δεθῆ μὲ πονηρὰ συνήθια ποὺ νὰ μᾶς φαντάζουνε νόμοι. Εἶναι καινούρια ἡ Πόλη μας. Δὲν ἔχουμε ἔμποδο παλιομαχαλάδες, ἐρειπωμένες ἐκκλησιᾶς ποὺ νὰ τὶς παίρνη τὸ σχέδιο, καὶ νὰ μὴν κοτᾶμε νὰ τὶς γκρεμίσουμε. Τίποτε δὲ μᾶς ἀναγκάζει νὰ εἶμαστε συντηρητικοί, καὶ νὰ ὑποφέρνουμε λογῆς στραβομάρες, στὸ σβέρκο μας καθισμένες. Ἄς χτίσουμε λοιπὸν τὴν Πολιτεία καὶ τοῦ θεάτρου μας μὲ ὄλους τοὺς κανόνες τῆς καλαισθητικῆς ὑγιεινῆς. Μακριὰ ἀπὸ μᾶς τὰ κανονισμένα κρίματα καὶ τὰ ἀναγνωρισμένα πορνέματα τῆς παρθένας Μελπομένης! Ἄν ἄλλοῦ γίνεται ὁ ναὸς τῆς Τέχνης παζάρι κ' εὐκόλα γλιστρᾷ καὶ στὰ πὶδ ἀταίριαστα μὲ τὴν ἀρχοντιά τῆς Τέχνης ταιριάσματα, ἐμεῖς ἐδῶ ἄς πάρουμε τὸν ἴσιο δρόμο. Ἐξέρουμε πὼς καὶ μέσα στὴ Φραγγιά τεχνίτες γεννημένοι γιὰ νὰ λάμπουν ἄξια μὲ τὰ ἔργα τους ἀπάνου στὴ σκηνὴ πῆραν ἀγάλια ἀγάλια τὸν κατήφορο τοῦ ν ι τ ε ρ ἔ σ ο υ καὶ καταντή-

σανε μεγαλομπακάληδες' ἄς τῆ χαροῦν τῆ δόξα τους. Ἐμεῖς ἀκόμα δὲ μπήκαμε, καλὰ καλὰ, σὲ κανένα δρόμο. Δὲν μπορούμε νὰ στοχα-
στούμε πὼς εἶναι ἀργά' ἀπ' ἐναντίας εἶναι πολὺ νωρίς. Καὶ εἶναι
πάντα καιρός. Σύμφωνα μὲ τὸν τρόπο πού θὰ καταπιαστούμε ἀπὸ
τὸ πρωὶ τῆ δουλειά μας θὰ περάσουμε τῆ μέρα μας.

Μὰ μέσα μου παλαίβουνε πάντα δυὸ ἄνθρωποι· τί παράξενο!
Ἔνας ἄνθρωπος πού μεθᾶ μὲ τὸ δυνατὸ λικέρι τοῦ ἀτομισμού· κ'
ἕνας ἄνθρωπος πού κρυφοζῆ μὲ τὸ φανατισμὸ τοῦ πολίτη. Ὁ ἕνας
φτάνει ὡς τὰ κροσύνωρα τοῦ φιλατομισμού· καμιά φορά ὡς ἐκεῖ πού
ἀρχίζει ὁ μισάνθρωπος. Θέλω νὰ εἶμ' ἐλεύτερος ἐλεύτερα μὲ τὸ
εἶναι μου, στὴν πιὸ φυσική—ἴσως κι ἂν εἶναι—καὶ ἐπομένως καὶ
στὴν πιὸ ἀληθινή καὶ στὴν ἱερή καὶ στὴν ἀπαραβίαστη γι' αὐτὸ
κατάσταση τοῦ εἶναι μου. Ὁ κόσμος ἐμένα ἢ μοναξιά μου. Μπορεῖ
νὰ πῶ μὲ τὸν ἄγγλο ποιητὴ πὼς, γίγαντας ἀλύγιστος ὅταν εἶμαι
μόνος, μοῦ λύνονται τὰ γόνατα κ' αἰσθάνουμαι ὅλη μου τὴν ἀνη-
μπόρια καὶ τὴν ταπεινώση κάθε φορά πού σμίξω μὲ τὸν πλησίον.
Ὁ ἄ λ λ ο ς μ' ἐξευτελίζει. Γιὰ νὰ κρατήσω τὸ ἐγὼ μου ἀνόθευ-
το, χρειάζεται νὰ εἶμαι μόνος. Πὼς νὰ σταθῶ στὸ θέατρο, στὴ χαρὰ
πού εἶναι κ α τ ε ξ ο χ ἦ ν ἢ συντροφικὴ χαρὰ; Πὼς νὰ μὴ τὴν
ἀντιπαθῆσω; Μὰ ὁ ἀσυμβίβαστος τοῦτος ἀτομιστὴς λογοφέρνει μ'
ἕναν πολίτη μέσα μου. Ὁ πολίτης βλέπει πὼς τὸ ἰδανικὸ τοῦ ἀν-
θρώπου εἶναι τοῦτο: πὼς νὰ παντρέψῃ τὴν ὀρμὴ πού αἰσθάνεται
μέσα του καὶ τὴν εἰλικρίνεια τοῦ ἐγὼ του πρὸς κάποια ἀρχὴ σύμ-
φωνη μὲ τὸν προορισμὸ τοῦ ἀνθρώπου. Τ ὁ ἄ τ ο μ ο δ ἔ ν ὀ
π ἄ ρ χ η ι. Εἶναι κάποιοι κοινωνικοὶ νόμοι, ἀπ' τὴν ἱστορία ἢ
ἀπὸ τὴ φύση βαλμένοι, ἀδιάφορο· κάποιοι νόμοι, πού λειτουργοῦνε
σὰ φυσικοὶ, γιατί κι αὐτοὶ δὲν κρέμονται ἀπὸ τὴ θέληση τοῦ ἀτό-
μου· κι αὐτοὶ μᾶς λένε, ἀνάμεσα στᾶλλα, πὼς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔρ-
χεται γιὰ νὰ περάσῃ τὴ ζωὴ του ἀφέντης τῆς μοναξιάς· ὁ ἄνθρωπος
εἶναι ὑποταχτικὸς τῆς συντροφιάς. Ὁ ἄνθρωπος ἀληθινὰ γιὰ νὰ
φεντέψῃ, πρέπει νὰ ὑποταχτῆ στὸ νόμο πού μᾶς κυβερνᾷ. Αὐτὸς εἶ-
ναι καὶ τοῦ καλλιτέχνη ὁ δρόμος, ἀνίσως καὶ ἡ μοῖρα του γιὰ τὰ
μεγάλα τὸν ὀρίζει. Πρέπει νὰ ξαπολύσῃ τὸ ἐγὼ του μέσα στὰ ἐγὼ
τῶν ἄλλων, κι ὄχι μονάχα νὰ τοῦ φτάνῃ πὼς δίνει στοὺς ἄλλους μιὰν
ὑψηλὴ συγκίνηση μιᾶς στιγμῆς, μὰ νὰ γίνῃ ὄργανο μιᾶς ἀλήθειας
πού χρησιμεύει σὲ κάποια προκοπὴ κοινωνικὴ, γενικὴ, πέρ' ἀπὸ

τὸ ἐγὼ του· νὰ πλατύνη τὸ ἐγὼ του καὶ νὰ τὸ χιλιάσῃ. Μὰ, γιὰ νὰ
δουλέψῃ σωστὰ ὁ ποιητὴς τὴν κοινωνία, πρέπει ἀγνάντια τῆς νὰ
σταθῆ ὁ ἴδιος, μὲ ὄλο του τὸ ἐγὼ, ὀλόβολο, ὅποιο κι ἂν εἶναι, κι ἄς
εἶν' ἐκεῖνο καὶ ἀντικοινωνικόν. Καὶ τότε ποῦ ἄλλου παρὰ στὸ θέα-
τρο θὰ βρεθῆ ὁ τέτοιος ποιητὴς μέσα στὸ στοιχεῖο του; Ποῦ ἄλλου
παρὰ στὸ θέατρο ὁ ποιητὴς, καὶ μ' ὄλα τὰ χοντροειδῆ μέσα πού με-
ταχειρίζεται τοῦτο, ποῦ ἄλλου θὰ τάπλώσῃ φανταχτερὰ τὰ χαρίσμα-
τά του, τὸ λυρισμὸ πού δείχνει φτερωμένο κάθε πρόσωπο πού πλάθει,
τὴν ἐπικὴ μεγαλοπρέπεια, τὴ φιλοσοφικὴ πνοή, τὸ μεταχείρισμα
τῶν ζητημάτων, κοινωνικῶν καὶ διανοητικῶν, κι ἀπάνου ἀπ' ὄλα
τὸν πόλεμο, τὸν νόμο τῆς ζωῆς, τὸν ἔρωτα τῆς ἐνέργειας, τὰ προ-
βλήματα κι ὅσα φέγγουνε σὰν ἀστέρια στὸν οὐρανὸ τῶν ἰδεῶν, κι
ὅσα ἀναταράζουνε σὰ φουρτούνες τὰ τωρινὰ μας τὰ περαστικά; Τοῦ
θέατρο—ὅσο κι ἂν ἐνοχλεῖ τὰ λεπτέπιλεφτα νεῦρα μας—ποῖς ἀρ-
νιέται τὸ μεγάλο κοινωνικὸ νόημα; Ἡ Τέχνη, ὅσο κι ἂν εἶναι ξε-
χωριστὴ, ἀδέσμευτη, κι ὅσο κι ἂν εἶναι σκοπὸς ἢ ἴδια, καιρὸς νὰ κα-
ταλάβουμε πὼς δὲν πρέπει νὰ μεταχειρίζεται καὶ πὼς ξέρει καὶ με-
ταχειρίζεται κάθε τρόπο γιὰ νὰ δειχτῆ, καὶ πὼς ἀνακατώνεται σὲ
ὄλα, καὶ στὰ παντοτινὰ τῆς ζήσης καὶ στὰ διαβατικά τῆς μέρας, καὶ
πὼς παίρνει τὰ ὕλικά της, κι ἀπὸ κείν' ἀκόμα πού μᾶς φαίνονται
τὰ πιὸ πεζά, καὶ πὼς ἀπ' ὄλα περνᾷ, καὶ πὼς γίνεται, στὴν ἀνάγκη,
καὶ δάσκαλος καὶ ἱεροκήρυκας καὶ δικηγόρος, καὶ ὅ,τι θέλετε, χω-
ρὶς νὰ πάψῃ ἀπὸ τὸ νὰ εἶναι ἢ Τέχνη. Μὰ καὶ γιὰ τούτα ὄλα, καὶ
γιὰ νὰ δυναμώσῃ καὶ γιὰ νὰ νυψωθῆ τὸ θέατρο, πρέπει ὁ ποιητὴς,
σ' ἐμᾶς τοῦλάχιστο, καὶ γιὰ καιρὸ πολὺ, νὰ τὸ ξεχάσῃ τὸ θέατρο·
καὶ νὰ τὰ μαστορεύῃ τὰ ἔργα του μόνο γιὰ τὸ δράμα, ὄχι γιὰ τὸ
θέατρο. Πρὸς τοῦτο ὁ ποιητὴς—πού μπορεῖ νὰ εἶναι καὶ πεζογρά-
φος, ἀδιάφορο· γιατί π ο ι η τ ῆ ς λέγοντας ἐννοῶ τὴν τέχνη τοῦ
λόγου τοῦ δημιουργοῦ, γενικώτατα—πρὸς τοῦτο ὁ ποιητὴς θὰ ὀ-
ποταχτῆ βέβαια καὶ χωρὶς νὰ τὸ πολυστοχαστῆ, ἔτσι κι ἀπὸ τὴν
ὀρμὴ τῆς τέχνης του, καὶ μὲ τὴ δύναμη τοῦ ἀσυνείδητου, σὰ καθο-
λικὰ, σὰπαρασάλευτα, σ' ἐκεῖνα πού εἶναι τὰ θέμελα τῆς δραματι-
κῆς, καί, εἰδικιώτερα, τῆς σκηνῆς, μὰ ὄχι καὶ στοὺς κανόνες πού
ἔρχονται ὕστερα καὶ εἶναι πιὸ πολὺ ἐξωτερικοὶ καὶ πού κοιτάζουν-
ται μὲν μὴ στάξῃ καὶ μὴ βρέξῃ, γιὰ τὴν παράσταση τοῦ ἔργου καὶ
γιὰ τὴ συγκίνηση τοῦ πλήθους, μὰ πού εἶναι ζητήματα δεξιωσύνης

και δουλειās πιό πολύ μηχανικής και σκηνοθετικής και κάνουν πιό πολύ να κατεβαίνη και να εξευτελίζεται τὸ θέατρο με κάποιες πρόσληψες, πού καρφώνονται και πού προβάλλουνε σάν αστυνομικές διαταγές, πὼς τάχα δὲ μπορεί ἀλλιώτικα νὰ γίνη, και πὼς, ἀν δὲν κοιταχτοῦν αὐτές, τὸ ἔργο δὲν εἶναι γιὰ τὴ σκηνή, και τέτοια. Καθὼς φαίνονται, τεχνικές ἢ σκηνικές ἀνάγκες, μὰ πιό πολύ βιομηχανικά τερτίπια, πού τοῦτα ὅλα κάνουν τὸ θέατρο, καθὼς τὸ λέει ἰ Ρενάν μέσα στὰ «Φιλοσοφικά Δράματά του», κάτι τι ἀνάλογο με τὰ καφέ σαγτάν και τὰ καφέ κοντσέρτα, και κάτι χειρότερα, θάλλεγα. Ὁ ποιητὴς δὲν μπορεί παρὰ νὰ τὴν αἰσθάνεται και τῆς σκηνῆς τὴ γνώση, καθὼς ἔχει και τὸ αἶσθημα τοῦ ρυθμοῦ, χωρὶς νὰ τὸ διδαχτῆ. Και λοιπὸν γιὰ νὰ δουλέψη ὁ ποιητὴς ἀποτελεσματικὰ τὸ θέατρο, πρέπει πρῶτ' ἀπ' ὅλα, νὰ τὸ καταφρονέσῃ τὸ θέατρο, με ὅλες του τίς ματαιότητες, και νὰ ταραδιάξῃ τὰ ἔργα του, στὸ νοῦ του βάζοντας ὄχι τίς λεγόμενες ἀπαίτησες τῆς σκηνῆς, μὰ ὅ,τι ἀπαιτεῖ τὸ δράμα.

Τὸ ξαναλέω. Γιὰ νὰ ποχτήσουμε θέατρο τῆς προκοπῆς χρειάζεται πρῶτα κι ἀπ' ἀρχῆς νὰ καταγίνουμε συνθέτονας δράματα γιὰ τὴ δραματικὴ τέχνη, ὄχι γιὰ τὴ θεατρικὴ ἐπιτυχία. Ἔτσι με τὸν καιρὸ θὰ κατασταθῆ μιὰ δραματικὴ λογοτεχνία με παράδοση και με ἰδέα και στὸ τέλος κι ἀπὸ τὴν ἀφορμὴ τῆς θάρθουνε και τὰ ἔργα πού θὰ στέκονται ἀπάνου στὴ σκηνή, καθὼς πρέπει νὰ στέκονται τὰ ἔργα τῆς Τέχνης. Ὁ λεγόμενος κόσμος θὰ ξαφνίζεται, θὰ σκανταλίζεται στὴν ἀρχή· θὰ λέη και θὰ κἀνη κουταμάρες· θὰ φοβερῖξῃ, θὰ φεύγῃ ἐπιδειχτικά, θὰ κωλυσιεργῆ, κατὰ τὴ χαριτωμένη κοινοβουλευτικὴ φράση, θὰ κοροϊδεύῃ. Μὰ ὕστερα, λίγο λίγο και ἀσυνείδητα, θὰ τραβιέται. Γιατί—και νὰ τὸ νιώσουμε καλὰ τοῦτο—γιατί ἢ μεγάλη ἢ Ὀμορφιά φουρκίζει, κεντρώνει, θυμώνει· πατᾶν ἀπάνου τῆς με λύσσα, ὅπως πατᾶν τὸ πτώμα τῆς Ἀγνώριστης τοῦ γάλλου ποιητῆ οἱ φόνισσες γυναῖκες τοῦ χωριοῦ με τὴν ὑπέρτατη ἡδονή, πού τὴ γεννᾶ τὸ τέτοιο καταπάτημα τῆς ὁμορφιάς. Μὰ εἶναι μαγνήτης και ἢ νοερὴ Ὀμορφιά· και τραβᾶ και κρατᾶ τὰ μάτια ὀλάγρυπνα, κι ὅταν ἀκόμα τὴ μισοῦμε. Και στὸ τέλος θριαμβεύει. Ὁ κόσμος ἀσυνείδητα δασκαλεμένος με καιροῦς και με κόπους—μπορεῖ και πιό γοργὰ και πιό ἄκοπα—θάρθη σὲ κατάσταση νὰ κρατήσῃ μέσα του κάποιες συντροφιές ἀνθρώπων ἀρκετὲς γιὰ

νὰ τὰ καταλαβαίνουν τὰ ἔργα πού ἀξίζουν, γιὰ νὰ τὰ ξεχωρίζουν ἀπὸ τὰ ψεύτικα, γιὰ νὰ φέρνουνε σ' ἐκεῖνα κάποιον σέβας. Πάντα θὰ ζοῦνε και θὰ βασιλεύουν ἀνόητοι, πεζοί, χοντροκέφαλοι, και πάντα θὰ εἶναι οἱ πιό πολλοί. Μὰ σὲ μιὰ κοινωνία δὲν εἶναι τέλος πάντων ἀδύνατο νὰ σχηματιστοῦνε κάπως πιό ὀργανωμένοι κύκλοι αἰσθαντικῶν και γνωστικῶν, ἀρκετοὶ νὰ τὰ ὑποστηρίζουν τἀληθινά, νὰ τὰ ἐγκαρδιώνουν τὰ ὄμορφα, και νὰ κρατᾶνε τὸν ποιητὴ στὸ θρονὶ του. Και οἱ σπόροι τοῦτοι θὰ ξεδιαλέγονται ἀγάλια ἀγάλια μέσ' ἀπὸ τὸ χῶμα τὸ ξεκαθάριστο. Μὰ χρειάζεται γιὰ τοῦτο ἀτραξία και ὑπομονὴ κ' ἐνθουσιασμός και πείσμα, και πρὸ πάντων καταφρόνηση τῆς εὐκολῆς ἐπιτυχίας, τοῦ ἐμπορικοῦ τοῦ κέρδους· κι ὄχι δίψα γιὰ ἐγκώμια και γιὰ χειροκροτήματα με θυσία μιᾶς ἱερῆς συνειδησης. Ἡ Τέχνη εἶναι σάν τὴ θρησκεία· χρειάζεται φανατισμός γιὰ νὰ ξαπλωθῆ. Ἡ Τέχνη εἶναι ἢ τελευταία θρησκεία. Χρειάζεται προφήτες κι ἀπόστολους.

Γιὰ τὸν ἄξιο δραματογράφον ἢ φράση «στέκεται στὴ σκηνή» πρέπει νὰλλάξῃ κάπως νόημα. Ὁ ἄξιος δραματογράφος πρέπει νὰ καταφρονᾷ τὰ ἔργα πού στέκονται στὴ σκηνή μονάχα γιὰτ' εἶναι ραμιμένα με κάποια δεξιότητὴ ἐπαγγελματικὴ, ἀξία πιό πολλὴ μιᾶς μοδίστρας, παρὰ τῆς Μούσας, και πού διασκεδάζουνε τὸν κόσμο με διασκέδαση γιὰ παιδιὰ ἢ γιὰ πρόστυχους¹. Μεγάλον εὐτύχημα εἶναι πὼς δὲ μορφώθηκε ἀκόμα σ' ἐμᾶς ἐδῶ κόσμος θεατρικός, πού νὰ κυριεύεται, σύμφωνα με μιὰ μακροχρόνια σεβαστὴ παράδοση, ἀπὸ τὴ δραματικὴ συγκίνηση, σὲ τρόπο πού νάχῃ τὴ δύναμη νὰ ἐπηρεάξῃ τὸν ποιητὴ ἢ συνείδηση τῆς παράδοσης αὐτῆς· πότε γιὰ κακό του, μὰ κάποτε και γιὰ καλὸ του. (Γιατί μήτε και πού φτάνει στὸν ποιητὴ νὰ εἶν' ἐκεῖνον πού λέμε π ρ ω τ ὅ τ υ π ο σ, γιὰ νὰ ὑψωθῆ. Πολλὲς φορές, και παντοῦ, και στὸ δράμα, τὴν ἐμπνευση τὴ εἰσχεῖ ὁ ποιητὴς, και χωρὶς νὰ κυνηγήσῃ τὸ καινούριον στὴν εὑρεση ἢ στὸ δούλεμα, και μένοντας κολλημένος στὰ μεταχειρισμένα καλούπια· φτάνει μέσα στὸ καλούπι τὸ γνωριμύτατο νὰ κλεισῃ κάτι ἀπὸ τὰ γνῶριστα τῆς ψυχῆς του). Μὰ πάντα εἶναι μεγάλο εὐτύχημα

1. Παίρνω τὸ παιδὶ ἀπὸ τὴ σημασία του τὴν ἀποκλειστικὰ στοιχαστικὴ. Νομίζω πὼς ἢ αἰσθαντικὴ δύναμη τοῦ παιδιοῦ μπορεῖ νὰ βάλῃ τὰ γυαλιὰ στοὺς μεγάλους πολλὲς φορές, και πὼς ὁ πρόστυχος μπορεῖ νάχῃ ὅλες τίς χάρες, ἐξωτερικά· μόνο παιδὶ δὲν εἶναι.

για τὸ δραματογράφου πὼς δὲν ἔχει νὰ παρασυρθῆ ἀπὸ τὴν παράδο-
ση τοῦ παραπάνω σημείωσα· γιατί ἔτσι μένει, καθὼς πρέπει, ἐλεύ-
τερος νὰ δημιουργήσῃ, ἐλεύτερος νὰ ξετυλίξῃ τὸ ἐγὼ του· σὰ μιὰ
γυναίκα τοῦ θᾶκρυθε μεγαλόφρονου τῆ συνείδηση τῆς ὁμορφιάς της
καὶ τοῦ δὲ θᾶθελε καμιά μὲτα κανενὸς εἴδους νὰ κανονίσῃ τὸ κό-
ψιμο τοῦ φορεμάτου της, καὶ τοῦ γιὰ μὲτα τῆς θᾶ διώριζε τὸ
ὑπέροχο καπρίτσιο τῆς ὁμορφιάς της. Καὶ στὸν ποιητὴ χρειάζεται
πρῶτ' ἀπ' ἄλλο μιὰ λευτεριά, ὅχι μόνο σκέψης, μὰ καὶ τέχνης· τὴν
λευτεριά ὅσο τοῦ φτάνῃ γιὰ νὰ συνεννοηθῆ μὲ τὴν σκέψη
του, σὲ μιὰ μοναξιά, σὲ μιὰ σιωπή, καὶ μ' ἐκείνη νὰ τὰ ταιριάσῃ.
Δὲν ξέρω κι ἂν ὑπάρχει μιὰ δύναμη μονότροπη, γεννήτρα τῆς δρα-
ματικῆς ἀλήθειας. Ξέρω πὼς ἀπὸ διάφορους τρόπους κι ἀντίθετους
μεταξὺ τους ἀλλιώτικα τὴν αἰστανόταν τὴν ἀλήθεια τούτη στὸ θέα-
τρὸ τους ὁ ἀρχαῖος ἀθηναῖος, ὁ γάλλος, τοῦ κλασσικοῦ, τοῦ ρω-
μαντικοῦ, τοῦ θετικοῦ καὶ τοῦ σύγχρονου καιροῦ, ὁ ἀγγλος, ὁ γερμα-
νός, ὁ σκαντιναβός, ὁ ἰσπανός, ὁ κινέζος. Καὶ μέσα στὸν ἴδιο καιρὸ
καὶ στὸν ἴδιο κόσμον ἢ δραματικὴ δύναμη ἀλλάζει σύμφωνα μὲ τὴν
περίσταση καὶ μὲ τὸ εἶδος τοῦ κόσμου. Καὶ σ' ἐμᾶς ἐδῶ ποῖος εἶν' ὁ
κόσμος τοῦ θᾶ μᾶς δώσῃ τὸ νόημα τῆς ἀλήθειας αὐτῆς τοῦ ζῆταμε
καὶ τὸ μέτρο τῆς συγκίνησής αὐτῆς; Τέτοιος κόσμος ἀκόμα ἐδῶ δὲν
ἔστειρώθηκε· μόνο σύγνεφα καὶ φωτονεφέλες, ὑγρὰ καὶ ἄπλαστα.
Ἄφήστε τὸν ποιητὴ ἐλεύτερο νὰ δουλέψῃ, κι ἀκοῦστε τὸν ποιη-
τὴ. Κ' ὕστερ' ἀπὸ καιρὸ πιστεύω πὼς θᾶ μπορέσῃ ὁ κριτικὸς ὁ νοῦς
νὰ ξεδιαλύσῃ πὼς αἰστανέται ὁ ρωμῖος καὶ πὼς τὸ νιώθει τὸ θέατρο.
Ὡς τώρα τὸ μέτρο τῆς ρωμαϊκῆς Αἰσθητικῆς ἐγὼ νομίζω πὼς δὲ
θᾶ τὸ ζητήσουμε στὰ λογῆς μπουλούκια, εἴτε μὲ γαντωμένα, εἴτε μὲ
ροζωμένα χέρια, μέσα στὰ λογῆς θεάτρα μας. Μέσα σὲ τούτα ἢ ἐ-
θνικὴ ψυχὴ βρίσκεται σὰν τὸ βρέφος στὴν κοιλιά τῆς μάνας του.
Τοῦ βρέφους τούτου ὁ δραματογράφος εἶναι προωρισμένος, γλήγορ'
ἀργά, νὰ βοηθήσῃ τὴν γέννα. Ἄπὸ τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ θᾶ γεννηθῆ ὁ
δραματοπλάστης, μὰ καὶ τὴν ἐθνικὴ ψυχὴ θᾶ ξαναγεννήσῃ. Καὶ
καθὼς δημιουργεῖ μέσα στὸ ἔργο του ἰδεατὸ τὸν κόσμον του, μὰ γιο-
μάτο ζωὴ καὶ πραγματικότητά μπροστὰ στὴ φαντασία του, ἔτσι καὶ
τὸν κόσμον τοῦ ἀκούει τὸν ποιητὴ ὁ ποιητὴς τὸν ἔχει πρῶτα μέσα
στὴ φαντασία του ἰδεατὸ, ὅσο τοῦ μὴ μὲρα ὁ κόσμος τούτος, γλή-
γορ' ἀργά, νᾶρθῃ καὶ στὴ ζωὴ.

Ὁ δραματοπλάστης μπορεῖ νὰ κατέχῃ καὶ τὴν ἐξωτερικὴ ἐκεί-
νη ἱκανότητα τῆς σκηνῆς· νὰ βάλῃ δηλονότι τὰ ὕλικά του μέσα στὸ
ἔργο του, καθὼς μιὰ νοικοκυρὰ βάλει, καθὼς λέμε, τὸ σπῆτι της.
Κι ἂν δὲν εἶναι τέτοιος, καὶ παρουσιάζεται ἀνάγκη νὰ συμπληρωθῆ
κάποια τοῦ ἄλλου, νομίζω πὼς γιὰ τὸ συμπλήρωμα τοῦτο μπο-
ροῦνε νὰ δουλέψουνε πρὸς χάριν του καὶ πρὸς χάριν τοῦ θεάτρου
ἡθοποιοὶ καὶ ἄλλοι ἀκόμα ὑποταχτικοὶ τεχνίτες κ' ἐργάτες τῆς
σκηνῆς. Μὰ πάντα χίλιες φορὲς προτιμότερο εἶναι νὰκούῃ ὁ κόσμος
ἔργα γενναῖα τοῦ νὰ τοῦ προσφέρουν κάποιο κρασί ἀγνὸ κι ἀνό-
θευτο, ἀλαφρὸ ἢ ἀδρῶ, κι ἂς ἔχουν ὅποιες σκηηνικές, καθὼς λένε, ἀ-
τέλειες, παρὰ ἔργα μαστορεμένα διασκεδαστικά, μὰ τιποτένια. Ξέ-
ρουμε πὼς δραματικοί, κι ἀπὸ τοὺς πῆδ μεγάλους, δὲ σταθήκανε πάν-
τα καὶ πιδέξιοι σκηνοπλέχτες, καὶ πὼς ἕνας βωντεβιλλίστας σ' αὐτὸ
ἀπάνου μπορεῖ νὰ βάλῃ τὰ γυαλιὰ τοῦ Εὐριπίδου. Ὁ Γκαίτε παρα-
τηρεῖ πὼς πάντα τὸ Σαιξπηρὸ τὸν ἐνοχλεῖ ἢ σκηνη καὶ πὼς πάντα
γυρεῖ νὰ τραβήξῃ πέρ' ἀπὸ τὰ σύνορά της. Γιὰ τὸ δραματικὸ τῆς
ἀρχαίας Ἀθήνας ἢ σκηνη δὲν εἶναι παρὰ ἕνα μέσο γιὰ νὰκούσῃ—
καλὰ καλὰ—ὁ ποιητὴς, καὶ ἢ τραγωδία δὲν εἶναι παρὰ ἕνα ἐπικο-
λυρικὸ ἢ λειτουργικὸ τραγούδι· οἱ κανόνες τοῦ Ἀριστοτέλη σὰν πῆδ
πολὺ βγαλμένοι ἀπὸ τὴν ἰδέα τοῦ εἶχε ὁ φιλόσοφος γιὰ τὸ θέατρο,
παρὰ ἀπὸ τὴν τέχνη τῶν τραγικῶν τοῦ ἐξετάζει. Ὑπάρχουν κάποια
γούστα σύμφωνα μὲ τοὺς καιροὺς καὶ μὲ τοὺς λογῆς κόσμους· αὐτὰ
ὁ ποιητὴς μπορεῖ νὰ μὴν τὰ λογαριάσῃ. Ὑπάρχουν κάποιοι νόμοι
τοῦ καλλιτεχνικοῦ ὄραίου, ἄλλοτε συνταιριάζοντας τὰ διάφορα εἶδη
τοῦ ποιητικοῦ Λόγου, κι ἄλλοτε ξεχωρίζοντάς τα καὶ περιορίζον-
τας. Οἱ νόμοι τούτοι, πότε καθολικοί, πότε φανερωμένοι στὴ δεινα
φυλὴ, πάντα πῆδ γενικὰ καὶ πῆδ σταθερά, κυβερνᾶνε τὴν καρδιά καὶ
τὴ γνώμη τοῦ ποιητῆ. Θέλει δὲ θέλει, ὁ ποιητὴς εἶναι τῆς πατρίδας
του καὶ τοῦ καιροῦ του. Κι ὅσο πῆδ μεγάλος, τόσο πῆδ δεμένος μὲ
τὴς δυνάμεις τούτες. Μὰ ὁ δεσμός τούτος δείχνεται κατὰ τρόπους
ὅχι πάντα ὁμοίους· ἄλλοτε χτυπᾶ στὰ μάτια ὀλοφάνερος, κι ἄλλοτε
στέκει δυσκολόπιαστος κι ἀποσκεπασμένος. Ὁ ποιητὴς καὶ τὸ δρᾶ-
μα ρυθμίζοντας, χρειάζεται πρῶτ' ἀπ' ἄλλο νὰ κοιτάξῃ τὴν ἀλή-
θεια τῆς τέχνης· κάθε ἄλλη ἀλήθεια, ὅσο ὁμορφῆ, ὄργανο μονάχα.
Ὅλα τᾶλλα ἔρχονται ὕστερα. Μὰ δὲ θᾶ πῆ μὲ τούτο πὼς δὲν μπο-
ρεῖ καὶ πὼς δὲν ξέρει ὁ ποιητὴς νὰ φέρῃ ἀπάνου στὴ σκηνη καὶ

δραματικά να ξετυλίξη κάθε είδους υπόθεση, κάθε λογής ζήτημα παρμέν' απ' όλους τους καιρούς κι απ' όλες τις πηγές κι απ' όλες τις πληγές. Βέβαια πώς ή σκηνή δέν είναι σκολεϊό, δέν είναι θήμα ρητορικό, δέν είν' εκκλησιά, δέν είν' εφημερίδα· μὰ είναι, στην ανάγκη, καλλιτεχνικός αντίπαλος κι όλων τούτων· μόνο πώς τάπλώνει και τὰ τεντώνει και τὰ μεταμορφώνει και τὰ φέρνει όλα τούτα ως τὰ σύνορα του άπέραντου κι ως τὰ τρισδαθα του παντοτινού. Ή τέχνη του λόγου όλα τάχει στο χέρι της· από την πολιτική ως τή μεταφυσική.

Ο δραματοπλάστης πορεύεται με τή βοήθεια δυο Μουσών· με τή Λογική και με τή Ζωή· του θαρραίνει πιδ πολύ πότε ή μιά, πότε ή άλλη. Ή Λογική του υπαγορεύει συνταγές, τότε βάζει και χαράζει δρόμους κανονικούς, ξεκαθαρίζει, απλουστεύει, σχετίζει, δένει, συγυρίζει, προετοιμάζει. Του δίνει τήν εγνοια και τὸ φόβο τῆς Σκηνης. Ή Ζωή τότε περπατά μέσα σε λαβύρινθους από ρωτήματα, προβλήματα, σκοτεινάδες, ξαφνιάσματα, εικόνες, δράματα· τότε φιλιώνει με τάκανόνιστα, με τὰ περισσια, με τάνεξήγητα. Του δίνει τήν εγνοια και τὸ φόβο, όχι τῆς τέχνης τῆς Σκηνης, μὰ τῆς Τέχνης, πιδ άπλά και πιδ πλατιά. "Οπου τῆς Ζωῆς ή Μούσα σφράγισε στους διάφορους χρόνους και λαούς ζωηρότερα τὰ έργα τῆς δραματικής τέχνης, τὰ έργα τούτα σὰ να υπάρχουν πιδ βαθιά και σὰ να είναι ανθρώπινα πιδ πολύ από τάλλα που τὰ σφραγίζει αποκλειστικώτερα ή Μούσα τῆς λογικής. Κάπου γράφοντας ὁ "Ιψεν, μὰς ἔδωκ' ἕνα ὄρισμό τῆς δραματικῆς τέχνης γενικώτατο που ταιριάζει να φυλαχτή: «Ἄνίσως, γιατί ανεβάζω στη σκηνή ὄρισμένα πρόσωπα που τὰ εἶδα και τὰ γνώρισα, ὄρισμένα γεγονότα που τὰ εἶδα και που μου τὰ διηγήθηκαν» ανίσως, γ ι α τ ἰ σ κ ο ρ π ἰ ζ ω κ ά π ο ι α π ο ἰ ἡ σ η ά π ά ν ο υ σ' α ὕ τ ά, κατορθώνω να ξυπνώ τὰ πνεύματα, διαφορετικές ιδέες θα γεννηθοῦνε σε διαφορετικούς ἐγκέφαλους, κι όλα τούτα θαχουνε τὸ ἔργο μου ἀφορμή. Μάλιστα δέν τὸ κρύβω· κι από τὸ δικό μου τὸ νοῦ, ἐκεῖ που ἔγραφα, μπορεί να περάσουν αὐτές κ' ἐκεῖνες οἱ ιδέες. Μὰ όλα τούτα ὕστερα ἔρχονται. Τὸ πρώτο απ' όλα είναι ή ἐνέργεια, είναι ή ζωή»¹.

1. Και τῆς δραματικῆς ἐνέργειας οἱ πολλοὶ ἔχουν ἰδέα πολὺ ἀπλή, πολὺ πρωτάρικη. Και μιὰ κουβέντα σ' ἕνα δράμα, χωρὶς να τὴν κό-

Ποιητή! δείχνει τὴν ἐνέργεια και ζωγράφει τὴ ζωὴ στο δρᾶμα σου, πάντα σύμφωνα με τὸνειρό σου· πλάθε το για νάρεση στο δικό σου τὸν κόσμο· για τάλλα μὴ σε πολυμέλει· μὴ κοιτάξεις τί θέλει τούτος ἢ ἐκεῖνος ὁ θεατρώνης, τί ρόλο παίζει τούτη ἢ ἐκείνη ἢ πρωταγωνίστρια, τί ἀέρας φυσᾷ σε τούτη ἢ σε κείνη τὴν εφημερίδα· ποῦ νυστάζει και που χειροκροτεῖ τούτος ἢ ἐκεῖνος ὁ κόσμος. Θυμήσου τὰ λόγια του Σίλλερου: «Εἶσαι τὸ παιδί του καιροῦ σου· δυστυχία σου ἂν γίνης μαθητῆς κι ὁ χαϊδεμένος του καιροῦ σου!» Κοίτα να τὰ ζῆς πρώτα τὰ δράματά σου, κ' ὕστερα να τὰ γράφης. Μὴ κυνηγᾷς τὰ θέματα· τὰ θέματα είναι στο χέρι σου· οἱ ιδέες σου και τὰ φρονήματά σου, οἱ ἀγάπες και τὰ μίση σου. Ἄλλαζε τὰ δνειρά σου σε δράματα, και τούς ἴσκιους τους σε πρόσωπα. Ή τέχνη και ή πιδ αντικειμενική, καθὼς είναι τὸ δρᾶμα, δὲ θὰ πῆ να ξεχάνης τὸ ὑποκείμενό σου· θὰ πῆ να τὸ ἀπλώνης πέρ' από τὰ δικά του τὰ σύνορα στα τετραπέρατα του κόσμου. Μὴ ξεχνᾷς πὼς εἶσαι, πρῶτ' απ' όλα, ἄνθρωπος. Θὰ σοῦ ποῦν πὼς τὰ ἔργα σου δέν είναι ρωμαίικα. Μὴ σε μέλει. Ἐέρεις πὼς υπάρχουν κάποια λιμέρια ἀπόσκεπα τῆς ψυχῆς που ἢ "Ἑλληνας ἢ Σλάβος ἢ Ἑβραῖος, ἢ ξέρω γὼ τί ἄλλο, δύσκολα μπορείς να ξεχωρίσης τὴ φυλὴ σου. Αἰστάνεσαι βαθύτερ' από ἄλλους τὴν ἀλήθεια του ρητοῦ του φιλοσόφου Ρενάν: Ἡ μόρφωση είναι δέντρο· τάκαρπα κλαδιά του είναι ἐκεῖνα που ἀπομονώνονται και δὲ μποροῦνε να συγκοινωνήσουνε με τὸ σύνολο του δέντρου.—Και μαζί θυμήσου πὼς εἶσαι τῆς πατρίδας σου και του καιροῦ σου. Βάλε στο μάρμαρο του παντοτινοῦ τὸ πράσινο στεφάνι του χωριοῦ σου. Κι ἂν κάποιοι θρεθοῦνε ὑπνωτισμένοι από τὸ χασίς του δνειρου του καθολικοῦ και τὸ κατηγορήσουν τὸ ἔργο σου και τὸ βαφτίσουν π α τ ρ ι ω τ ι κ ὸ, καταφρονετικά, με σύνορα στενά, ἐκεῖ που ἢ μεγάλη Τέχνη σύνορα δέν ἔχει, μὴν τὸ συλλογιστῆς. Να στοχάζεσαι μόνο πὼς τὰ πιδ δυνατά και τὰ πιδ πολυγύρευτα ἔργα φυτρώνουνε συχνὰ πυκνά μέσα στο περιθῶλι του ντόπιου, και πὼς ὁ ποιητῆς είναι τῆς Πολιτείας καμῖρι και πορτοφύλακας. Στη μικρὴ μου μελέτη «Ἡ ἠθική του θεάτρου»,¹ κοιτάζοντας να ξεχωρίσω τὴν καλαισθη-

βη καμιά ἐξωτερικὴ περιπέτεια, μπορεί να κρύβει ἐνέργεια ἰσοδύναμη μ' αὐτὴ που γιομίζει τὸν «Οἰδίποδα τύρανο».

H 6 ΝΟΤ

Μίση

τική αξία τῆς δραματικῆς τέχνης ἀπὸ τὴν κρύα καὶ στενὴ ἀντίληψη τὴν ἠθικολογική, σημείωσ' ἀνάμεσα σὲ ἄλλα: «Τὰ ἔργα τόσο πιὸ εἶναι ζωντανώτερα καὶ ωραιότερα καὶ τόσο πιὸ δική τους ἔχουν τὴν αἰωνιότητα, ὅσο περισσότερα, ἢ σιγὰ μᾶς ψιθυρίζουν ἢ μᾶς σαλπίζουν, ὅχι καθήκοντα, ἀλλὰ ἀγάπες». Μποροῦμε τὴ σκέψη τούτη νὰ τὴν ἐκφράσουμε τελειωτικώτερα, ἔτσι: «Τὰ ἔργα τόσο εἶναι ζωντανώτερα καὶ ωραιότερα καὶ τόσο πιὸ δική τους ἔχουν τὴν αἰωνιότητα, ὅσο περισσότερο, ἢ σιγὰ μᾶς ψιθυρίζουν ἢ μᾶς σαλπίζουν καὶ τὰ καθήκοντα σὰν ἀγάπες».

Αὐγουστος τοῦ 1907.

1. «Γράμματα» τόμ. Α'.

τόμος 4ος ἑορταστικὸς

Σ Α Ν Ε Π Ι Λ Ο Γ Ο Σ

ΜΑΡΜΑΡΩΝ ΠΑΡΑΠΟΝΑ

Χιλιάδες χρόνια περάσαν, κ' ἐμεῖς ἀκόμα, συλλογισμένα, ξαφνισμένα, καὶ περίλυπα, κατὰβαθα μέσα στὰ στέρνα τῶν βουνῶν μας.

Ἄναρχα καὶ ἀτελείωτα μάρμαρα, ποὺ ἔχουμε τὴν καλλονὴ τῶν κρίνων, χωρὶς νάχουμε τῶν κρίνων τὸ λιγόζωο, ἀξία λουλούδια τῆς ἀττικῆς γῆς, καταφρονοῦμε τὴ διαβατικὴ εὐκολόσβυστη πρασινάδα, καὶ ἀντιφεγγίζουμε στὴν ὄψη μας ὅλη τὴν ἀκράτητη φεγγοδολιά τοῦ ἡλίου τοῦ πατέρα μας, ἀλύγιστα ζευγαρωμένη μὲ τὴ θεῖα σκληρότητα τῶν ἀθανάτων.

Μᾶς λέει ὁ ἀρχαῖος τραγουδιστής: Οἱ ἄνθρωποι ποὺ ζούσανε στὸ χρυσοῦ καιρὸ, ὅταν ὁ θάνατος τοὺς ἔπαιρνε, τοὺς ἔκανε ὁ θάνατος ἥρωες καὶ ἡμίθεους. Ἔτσι καὶ ἀπὸ μᾶς κάθε φορὰ ποὺ μᾶς ξερρίζωνε ἀπὸ τὴ γεννήτρα μας πηγὴ ὁ πολύτεχνος νοῦς, τὸ σιβαρὸ τάρματωμένο χέρι, φυτρώνανε σὲ μίαν ἄλλη ὑπέρτερη ζωὴ οἱ Παρθενῶνες καὶ οἱ Ἀπόλλωνες. Ἄν μποροῦσε τὴ δική μας δόξα νὰ τὴν αἰστανθῆ κανένας βιβλικὸς προφήτης, ἐμᾶς θὰ μᾶς ὠνόμαζε «περιούσιον λαὸν τοῦ Κυρίου». Ποτὲ δὲ σημάδεψε εὐγενικώτερα ἢ μοῖρα ὄντα, σὰν ἐμᾶς, μὲ τὴ σφραγίδα τῶν Πολύκλειτων καὶ τῶν Πραξιτέληδων.

Αἰῶνες θὰ περάσαν ἀπὸ τότε. Τὰ πόδια ποὺ γενναῖα ἀνεβαῖναν ὡς ἐδῶ πέρα γιὰ νὰ μᾶς εὔρουν, καὶ τὰ χέρια ποὺ γέρνανε γιὰ νὰ μᾶς πάρουν καὶ οἱ πνοὲς ποὺ μᾶς μαλάζαν, καὶ οἱ πλάστες ποὺ μᾶς δίναν τὴ θεῖα μορφή, τὸ θάμα τῶν αἰώνων, καὶ τὴν ψυχὴ τὴν πάγκαλη, ἀραιῶναν, λιγοστεύαν, μακραῖναν, ἀγάγια ἀγάγια, ὅσο ποὺ τὰ πόδια ἐκείνα καὶ τὰ χέρια καὶ οἱ πνοὲς καὶ οἱ πλάστες ἀποσβύσανε σὰ σύγνεφα καὶ περάσανε σὰν ὄνειρα.

*